

Critique of the Historical-Critical Approach to Understanding the Quran (Case Study: The Book “The Historians’ Quran”)

Bagher Riahi-Mahr¹

1. Founding Member of the Quran and Orientalists Association of Islamic Seminaries in the Country: dr.riahi@chmail.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 13 March 2025

Received in revised form:

6 April 2025

Accepted: 2 May 2025

Available online: 18 June 2025

Keywords:

Mohammad Ali Amir-Moezzi,
Quran Historians, Critique of
Quran Studies,
Historicity of the Quran,
Methodology of Quran
Studies.

ABSTRACT

This article critically examines the Qur’anic views presented by Mohammad Ali Amir-Moezzi in his book *The Qur’ān and its Historians*. In this work, Amir-Moezzi employs a historical-critical approach to analyze the Qur’ān and its formation, utilizing modern methods of Qur’anic studies to re-read its history and textual developments. The aim of this study is to analyze and critique his views on the historicity of the Qur’ān, its textual evolution, and its relationship with history. The research employs an analytical-critical method, first closely examining the arguments put forth in *The Qur’ān and its Historians*, then evaluating them with reference to authoritative Islamic and non-Islamic sources — including classical commentaries, works of contemporary Qur’anic scholars, and historical investigations. Additionally, it compares Amir-Moezzi’s perspectives with those of other contemporary Qur’anic researchers such as Nasr Hamid Abu Zayd, Patricia Crone, and Montgomery Watt. The findings indicate that while Amir-Moezzi successfully reconsiders the history of the Qur’ān through historical-critical methods, some of his arguments regarding its historicity and textual transformations require reconsideration, as they do not fully align with historical and exegetical evidence. Although his innovative approach is noteworthy, in certain cases it markedly diverges from early Islamic sources and traditional views. Ultimately, this study emphasizes that although *The Qur’ān and its Historians* is a valuable work in the field of modern Qur’anic studies, some of its claims warrant critical scrutiny and revision. The article suggests that to achieve a deeper understanding of the Qur’ān’s history and its developments, a combination of traditional and modern methods should be employed, and that Amir-Moezzi’s views be examined comparatively alongside other contemporary research.

Cite this article: Riahi-Mahr, B. (2025). Critique of the Historical-Critical Approach to Understanding the Quran (Case Study: The Book “The Quran and Historians”). *Quran and Orientalists*, 20 (38), 227-254. <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10333>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10333>

Problem Statement

The study of the Quran as the sacred text of Islam has always been at the center of religious and historical research. In contemporary times, with the emergence of new historical-critical methods in religious studies, Quranic scholarship has also witnessed significant transformations. Mohammad Ali Amir-Moezzi is one of the contemporary researchers who, in his book “The Quran and Historians,” has revisited the Quran and its formation process by employing modern historical-critical methods. In this work, he attempts to analyze the changes in the text of the Quran within its historical context and examines the relationship of the Quran with the history and culture of the era of revelation. While this approach has some innovative and intriguing aspects, it also raises numerous questions and challenges.

Mohammad Ali Amir-Moezzi is a prominent Iranian scholar in Islamic studies, specializing in the history and texts of the Quran, Shiite history, and religious studies. Throughout his educational and teaching career at prestigious universities and research institutions in France and other European countries, he has played a crucial role in expanding scientific and historical studies on Islam and the Quran. He is particularly known for his work in the historical analysis of the Quran and Islamic traditions. One of his significant works in this field is “Le Coran des historiens,” in which he has collaborated as an editor. He has sought to research various aspects of Islamic history and Quranic interpretation using scientific and critical methods. Amir-Moezzi has also authored numerous works on the history of Shiism and its relationship with Islamic historiography and is considered a key figure in bridging Islamic studies with historical-critical methods.

The book “The Quran and Historians” (Le Coran des historiens), written by Mohammad Ali Amir-Moezzi and Guillaume Dye, is a two-volume scholarly work published in 2019 by Éditions du Cerf. The first volume consists of approximately 650 pages, while the second volume has about 700 pages. This work addresses the Quran from a critical and historical perspective, focusing on its roots, transmission, and transformations through historical and literary analysis.

Objective

The aim of this research is to analyze and critique Amir-Moezzi's viewpoints in areas such as the historicity of the Quran, transformations in the text of the Quran, and the relationship of the Quran with history.

Research Method

This research is conducted using an analytical-critical method. First, Amir-Moezzi's views in the book "The Quran and Historians" are carefully examined, and then critiqued and evaluated using credible Islamic and non-Islamic sources, including traditional exegeses, works by contemporary Quran scholars, and historical studies. Additionally, a comparison is made between Amir-Moezzi's views and those of other contemporary Quran scholars such as Nasr Hamid Abu Zayd, Patricia Crone, and Montgomery Watt.

Findings and Conclusion

In his book, Amir-Moezzi reinterprets the history of the Quran through historical-critical methods. However, some of his arguments regarding the historicity of the Quran and transformations of its text need re-evaluation and are not consistent with historical and exegetical evidence. While Amir-Moezzi's approach to the Quran is innovative and intriguing in many aspects, it occasionally suffers from a lack of alignment with primary Islamic sources and traditional perspectives. A comparison of Amir-Moezzi's views with those of other Quran scholars shows that while he may share some views with Western researchers in certain areas, there are also significant differences in other respects. This research indicates that while "The Quran and Historians" is a valuable work in the field of modern Quran studies, some of its claims require critical examination and re-evaluation. Ultimately, the study reveals that although Amir-Moezzi's historical-critical approach has innovative aspects, it faces significant challenges in aligning with traditional Islamic sources and adhering to precise methodologies. These critiques underscore the necessity for a more thorough and comprehensive examination of Amir-Moezzi's views.

نقد رویکرد تاریخی انتقادی فهم قرآن (پژوهش موردی کتاب قرآن مورخان)

باقر ریاحی مهر^۱

۱. عضو مؤسسين انجمن قرآن و مستشرقان حوزه‌های علمیه کشور، قم، ایران، رایانامه: dr.riahi@chmail.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	این مقاله به نقد و بررسی دیدگاه‌های قرآنی محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» می‌پردازد. در این اثر، امیرمعزی با به‌کارگیری رویکرد تاریخی-انتقادی به تحلیل قرآن و روند شکل‌گیری آن می‌پردازد و با استفاده از روش‌های مدرن قرآن‌پژوهی، سعی در بازخوانی تاریخ قرآن و بررسی تحولات متن آن دارد. هدف پژوهش تحلیل و نقد نظرات وی در حوزه‌های تاریخ‌مندی قرآن، تحولات متنی و ارتباط قرآن با تاریخ است. این پژوهش با رویکرد تحلیلی-انتقادی اجرا شده است. در گام نخست، نظرات مطرح‌شده در کتاب «قرآن مورخان» به دقت مورد بررسی قرار گرفته و سپس با استناد به منابع معتبر اسلامی و غیراسلامی-از جمله تفاسیر سنتی، آثار قرآن‌پژوهان معاصر و تحقیقات تاریخی- نقد و ارزیابی شده است. علاوه بر این، مقایسه‌ای میان دیدگاه‌های امیرمعزی و سایر قرآن‌پژوهان معاصری مانند نصر حامد ابوزید، پاتریشیا کرون و مونتگومری وات صورت گرفته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که امیرمعزی با تکیه بر روش‌های تاریخی-انتقادی موفق به بازخوانی تاریخ قرآن شده است؛ اما برخی از استدلال‌های وی پیرامون تاریخ‌مندی قرآن و تحولات متنی آن نیازمند بازنگری است و با شواهد تاریخی و تفسیری همخوانی کامل ندارد. اگرچه رویکرد نوآورانه او از جنبه‌های قابل توجهی برخوردار است، در برخی موارد نیز تفاوت‌های چشمگیری با منابع اولیه اسلامی و دیدگاه‌های سنتی به مشاهدات رسد. در نهایت، پژوهش حاضر بر این نکته تأکید دارد که کتاب «قرآن مورخان» اگرچه اثری ارزشمند در حوزه قرآن‌پژوهی مدرن محسوب می‌شود، اما برخی از ادعاهای آن نیازمند نقد و بازنگری می‌باشد. مقاله پیشنهاد می‌کند که برای دستیابی به درک بهتر تاریخ قرآن و تحولات آن، ترکیبی از روش‌های سنتی و مدرن به‌کار گرفته شود و دیدگاه‌های امیرمعزی در کنار سایر پژوهش‌های معاصر به‌صورت تطبیقی مورد بررسی قرار گیرد.
کلیدواژه‌ها: محمدعلی امیرمعزی، قرآن مورخان، نقد قرآن‌پژوهی، تاریخ‌مندی قرآن، روش‌شناسی قرآن‌پژوهی، تحولات متن قرآن.	
استناد: ریاحی مهر، باقر (۱۴۰۴). نقد رویکرد تاریخی انتقادی فهم قرآن (پژوهش موردی کتاب قرآن و مورخان). <i>قرآن و مستشرقان</i> . ۲۰ (۳۸)، ۲۲۷-۲۵۴. https://doi.org/10.22034/jqopv.2025.10333	
ناشر: جامعة المصطفی العالمية.	© نویسندگان.

مقدمه

مطالعه قرآن به عنوان متن مقدس اسلام همواره در مرکز توجه پژوهش‌های دینی و تاریخی قرار داشته است. در دوران معاصر، با ظهور روش‌های نوین تاریخی-انتقادی در مطالعات دینی، قرآن پژوهی نیز شاهد تحولات چشمگیری شده است. از جمله پژوهشگران معاصر، محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» با به کارگیری این روش‌ها به بازخوانی قرآن و بررسی فرآیند شکل‌گیری آن پرداخته است. وی در این اثر سعی دارد تا با نگاهی نو به تاریخ قرآن، تحولات متنی آن را در بستر تاریخی تحلیلی مورد بررسی قرار دهد و رابطه قرآن با تاریخ و فرهنگ عصر نزول را تبیین کند؛ ولی این رویکرد، علی‌رغم نوآوری‌هایش، پرسش‌ها و چالش‌های متعددی را به همراه دارد.

پیشینه پژوهش در این حوزه نشان می‌دهد که اگرچه کتاب «قرآن مورخان» به عنوان یکی از آثار مهم در حوزه قرآن پژوهی مدرن شناخته می‌شود، نقد جامع و نظام‌مندی که به طور دقیق به بررسی روش‌شناسی و دیدگاه‌های امیرمعزی بپردازد، تاکنون انجام نشده است. پژوهش‌های موجود یا این کتاب را به طور اجمالی معرفی می‌کنند یا در قالب نقدهای پراکنده، تنها برخی از جنبه‌های آن را مورد توجه قرار داده‌اند. در نتیجه خلأ پژوهشی موجود، ضرورت بررسی عمیق‌تر نظرات امیرمعزی را آشکار می‌سازد.

سوالات اصلی پژوهش شامل موارد زیر است:

۱. رویکرد امیرمعزی به قرآن در کتاب «قرآن مورخان» چیست و او از چه روش‌شناسی‌ای بهره می‌برد؟

۲. نقاط قوت و ضعف دیدگاه‌های وی در خصوص تاریخ‌مندی قرآن، تحولات متنی آن و ارتباط مدارک تاریخی با قرآن کدام‌اند؟

۳. نقدهای وارد بر آرای او از منظر قرآن پژوهی سنتی و مدرن در چه مواردی متمرکز می‌شود؟ این پژوهش با استفاده از روش تحلیلی-انتقادی و استناد به منابع کتابخانه‌ای، به بررسی دقیق این سوالات می‌پردازد.

نوآوری این تحقیق در آن است که برای نخستین بار به صورت نظام‌مند و جامع، آرای امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهد. پژوهش حاضر با ترکیب رویکردهای سنتی و مدرن در قرآن پژوهی، سعی دارد تا نقاط قوت و ضعف دیدگاه‌های وی را به طور دقیق شناسایی و تحلیل کند. علاوه بر این، بررسی تطبیقی آرای او با دیدگاه‌های سایر قرآن‌پژوهان معاصر، جایگاه وی را در میان پژوهش‌های مدرن قرآن روشن کرده و به پرسش‌ها و چالش‌های موجود پاسخ می‌دهد.

در نهایت، این پژوهش با نقد علمی و مستند به ارزیابی دقیق‌تری از کتاب «قرآن مورخان» دست می‌یابد و گامی مؤثر در جهت پیشبرد مطالعات قرآنی با رویکرد تاریخی-انتقادی برمی‌دارد. انتظار می‌رود این تحقیق به عنوان پایه‌ای برای پژوهش‌های آینده در حوزه قرآن‌پژوهی و نقد آثار مشابه مورد استفاده قرار گیرد.

پیشینه پژوهش

مطالعات مستشرقان درباره قرآن کریم همواره یکی از محورهای مورد توجه پژوهشگران اسلامی بوده است. این پژوهشگران با بهره‌گیری از رهیافت‌های تاریخی، زبان‌شناختی و جامعه‌شناختی به تحلیل و بررسی متن قرآن پرداخته‌اند؛ لذا تعدادی از نظریات آنان از منظر پژوهشگران مسلمان با نقد و ارزیابی دقیق روبه‌رو شده است. در این میان، محمدعلی امیرمعزی به عنوان یکی از برجسته‌ترین پژوهشگران قرآنی در سنت شرق‌شناسی، در اثر خود با عنوان «کتاب قرآن و مورخان» دیدگاه‌های خاصی درباره تاریخ تدوین و شکل‌گیری قرآن ارائه می‌دهد که نیازمند بررسی دقیق و انتقادی است. تحقیقات متعددی در حوزه نقد آراء مستشرقان درباره قرآن انجام شده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱. نقد دیدگاه‌های جان وانزبرو درباره تدوین قرآن: آثار متعددی در خصوص رهیافت تاریخی-انتقادی وانزبرو نوشته شده‌اند؛ از جمله پژوهش‌های هارالد موتسکی و مصطفی سباعی که به تحلیل و نقد دقیق این رویکرد پرداخته‌اند.
۲. نقد نظریه‌های آنجلیکا نویورت درباره قرآن به عنوان متنی ادبی و تاریخی: نویورت با رویکردی بینامتنی و تطبیقی سعی کرده است تا متن قرآن را در بستر فرهنگی و دینی جزیره‌العرب تحلیل کند؛ این رویکرد همواره با نقدهای فراوانی از سوی پژوهشگران مسلمان مواجه شده است.
۳. تحلیل و نقد دیدگاه‌های جوزف شاخت در حوزه حدیث و ارتباط آن با قرآن: شاخت از جمله مستشرقان تأثیرگذار در مطالعات اسلامی است که نظرات وی درباره نقش حدیث در فهم قرآن مورد ارزیابی و نقد جدی قرار گرفته است.
۴. مطالعات تطبیقی درباره قرآن در اندیشه ژاک برک و ایگناز گلدزیهر: این دو پژوهشگر نیز در تحلیل تاریخ قرآن و جایگاه آن در جامعه عرب جاهلی نظرات خاصی ارائه داده‌اند که برخی پژوهش‌ها به بررسی انتقادی این دیدگاه‌ها پرداخته‌اند.

۵. نقد آرای امیرمعزی درباره تشیع و مسئله قرآن: پژوهش‌هایی نظیر آثار حسین مدرسی طباطبایی به بررسی اندیشه‌های امیرمعزی از منظر تاریخی و کلامی پرداخته‌اند؛ هرچند تاکنون پژوهش مستقلی به تحلیل انتقادی دیدگاه‌های وی در کتاب «قرآن و مورخان» اختصاص نیافته است.

۶. مقاله «نقد اندیشه تثلیثی دنیز ماسون بر اساس آموزه‌های قرآن»: این مقاله از سید کریم خوب‌بین خوش‌نظر در دوفصلنامه قرآن‌پژوهی خاورشناسان (قرآن و مستشرقان)، دوره ۱۹، شماره ۳۶، شهریور ۱۴۰۳ منتشر شده است.

پژوهش حاضر برای نخستین بار به‌صورت مستقل و جامع به بررسی و نقد دیدگاه‌های قرآنی محمدعلی امیرمعزی در «کتاب قرآن و مورخان» می‌پردازد. امیرمعزی با تأکید بر نقش تفکر شیعی در تاریخ‌نگاری و تفسیر قرآن، رویکردی متمایز نسبت به سایر مستشرقان اتخاذ کرده است. این پژوهش با بکارگیری روش تحلیلی-انتقادی، صحت و استحکام نظریات وی را مورد ارزیابی قرار داده و نقاط قوت و ضعف آن‌ها را بررسی می‌کند. از این‌رو، این مقاله به عنوان یک پژوهش ضروری در حوزه مطالعات قرآنی و نقد شرق‌شناسی می‌تواند مسیرهای تازه‌ای برای تحقیقات آینده در این حوزه بگشاید.

الف. معرفی محمدعلی امیرمعزی و کتاب «قرآن مورخان»

محمدعلی امیرمعزی (Mohammad Ali Amir-Moezzi) یک پژوهشگر برجسته ایرانی در حوزه مطالعات اسلامی است که در تاریخ و متون قرآن، تاریخ تشیع و دین‌شناسی تخصص دارد. او در طول دوران تحصیل و تدریس خود در دانشگاه‌ها و موسسات علمی معتبر در فرانسه و سایر کشورهای اروپایی، نقش مهمی در گسترش پژوهش‌های علمی و تاریخی در زمینه اسلام و قرآن ایفا کرده است. به ویژه، وی به دلیل تحلیل‌های دقیق تاریخی قرآن و بررسی سنت‌های اسلامی از جمله چهره‌های تأثیرگذار در ایجاد پل میان مطالعات اسلامی و رویکردهای تاریخی-انتقادی شناخته می‌شود (Amir-Moezzi, 2019: 1/19-27).

یکی از آثار برجسته امیرمعزی در این زمینه، مشارکت او در تألیف کتاب «قرآن مورخان» (Le Coran des historiens) است. این اثر علمی دو جلدی به زبان فرانسوی در سال ۲۰۱۹ توسط انتشارات Éditions du Cerf منتشر گردیده است؛ جلد اول حدود ۶۵۰ صفحه و جلد دوم نزدیک به ۷۰۰ صفحه را در بر می‌گیرد. کتاب قرآن مورخان به رویکردی انتقادی و تاریخی می‌پردازد و بر ریشه‌ها، انتقال و تحولات قرآن از منظر تحلیل تاریخی و ادبی تأکید می‌کند.

دو جلد این اثر شامل مقالاتی از پژوهشگران متعددی در حوزه‌های مطالعات اسلامی، تاریخ و نقد متنی است. در این کتاب، امیرمعزی تلاش کرده است تا با ارائه کاوشی جامع و چندرشته‌ای، تاریخ متنی قرآن، نقش آن در جامعه اولیه اسلامی و چگونگی انتقال و تفسیر این متن مقدس به تدریج در طول زمان را روشن کند. مطالب این دو جلد از موضوعاتی چون شکل‌گیری متن قرآن، زمینه تاریخی وحی آن، حفظ نسخ خطی و تأثیرات فرهنگ‌های اطراف - از جمله فرهنگ‌های عربی پیش از اسلام، یهودی و مسیحی - سخن می‌گویند. برای دستیابی به درک جامع‌تر از قرآن، از روش‌های تاریخ، زبان‌شناسی، باستان‌شناسی و مطالعات دینی بهره گرفته شده است؛ به گونه‌ای که قرآن نه تنها به عنوان یک متن مذهبی بلکه به عنوان یک سند تاریخی زنده و در حال تکامل ارائه شود (Amir-Moezzi, 2019: 1/28).

این اثر بخشی از تلاش‌های علمی گسترده در زمینه تحلیل انتقادی متون مقدس با استفاده از روش‌های تاریخی-انتقادی است. با به چالش کشیدن تفسیرهای مذهبی سنتی، کتاب قرآن مورخان دیدگاه‌های نوینی در خصوص توسعه، زمینه و اهمیت قرآن مطرح می‌کند و می‌تواند مسیرهای تازه‌ای را برای پژوهش‌های آتی در حوزه مطالعات قرآنی بگشاید.

ب. مبانی نظری و روش‌شناسی امیرمعزی

محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» با به کارگیری روش‌شناسی تاریخی-انتقادی، به بازخوانی قرآن و فرایند شکل‌گیری آن پرداخته است. رویکرد او به قرآن بر پایه مبانی نظری و روش‌شناختی خاصی استوار است که در این بخش به طور مفصل بررسی می‌شود.

۱. رویکرد تاریخی-انتقادی

محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» از روش‌شناسی تاریخی-انتقادی بهره می‌برد؛ رویکردی که ریشه در مطالعات مدرن دینی و قرآن‌پژوهی غربی دارد. این روش، قرآن را نه به عنوان متنی فراتاریخی و جاودانه، بلکه به مثابه پدیده‌ای تاریخی می‌نگرد که در بستر خاص فرهنگی، اجتماعی و سیاسی عصر نزول شکل گرفته است. امیرمعزی با این رویکرد تلاش می‌کند تا تحولات متن قرآن را در طول تاریخ بررسی کند و رابطه آن را با رویدادهای تاریخی عصر پیامبر ﷺ تحلیل نماید.

الف. ریشه‌های روش‌شناسی تاریخی-انتقادی

روش‌شناسی تاریخی-انتقادی که امیرمعزی از آن بهره می‌برد، ریشه در مطالعات کتاب مقدس و الهیات مسیحی دارد. این روش در قرن نوزدهم و با ظهور مکتب تاریخ‌گرایی (Historicism) در اروپا شکل گرفت و سپس به مطالعات اسلامی و قرآن‌پژوهی راه یافت. پژوهشگرانی مانند یولیوس ولهاوزن (Julius Wellhausen) و تئودور نولدکه (Theodor Nöldeke) از پیشگامان این رویکرد در مطالعات اسلامی بودند. این رویکرد، متن مقدس را به‌عنوان محصولی تاریخی می‌داند که تحت تأثیر شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی عصر خود شکل گرفته است (Rippin, 2001:23; Amir-Moezzi, 2019: 1/56).

ب. تأثیر قرآن‌پژوهان غربی بر امیرمعزی

امیرمعزی در کتاب خود به‌طور خاص تحت تأثیر پژوهش‌های قرآن‌پژوهان غربی مانند پاتریشیا کرون (Patricia Crone)، مایکل کوک (Michael Cook) و جان ونزبرو (John Wansbrough) قرار دارد (Amir-Moezzi, 2019:1/79-82). کرون و کوک در کتاب «هاجریسیم» (Hagarism) به بررسی تاریخ صدر اسلام و قرآن پرداخته و با تکیه بر منابع غیراسلامی، روایات سنتی اسلامی را به چالش کشیده‌اند. ونزبرو نیز در کتاب «مطالعات قرآنی» (Quranic Studies) با استفاده از روش‌شناسی تاریخی-انتقادی، به تحلیل تحولات متن قرآن و رابطه آن با تاریخ پرداخته است (Crone & Cook, 1977: 15; Wansbrough, 1977: 34).

ج. نقد رویکرد تاریخی-انتقادی

اگرچه رویکرد تاریخی-انتقادی امیرمعزی از جنبه‌هایی نوآورانه و جالب توجه است، اما با چالش‌های جدی مواجه می‌شود. یکی از مهم‌ترین نقدهای وارده بر این روش، عدم توجه کافی به منابع سنتی اسلامی و تفاسیر قرآنی می‌باشد. برای مثال، امیرمعزی در تحلیل‌های خود گاهی به منابع غیراسلامی تکیه می‌کند و از منابع اسلامی غافل می‌گردد. این رویکرد با دیدگاه‌های سنتی درباره وحی و جمع قرآن در تعارض است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۲۳/۱).

د: مقایسه با دیگر قرآن پژوهان

رویکرد تاریخی-انتقادی امیرمعزی را می‌توان با دیگر قرآن‌پژوهان معاصر مقایسه کرد. برای مثال، نصر حامد ابوزید (Nasr Hamid Abu Zayd) نیز از این روش بهره می‌برد، اما تأکید وی بیشتر بر جنبه‌های ادبی و زبانی قرآن است. در مقابل، امیرمعزی بیشتر بر جنبه‌های تاریخی و تحولات متن تمرکز دارد (Amir-Moezzi, 2019: 1/84). همچنین، رویکرد او با روش‌شناسی قرآن‌پژوهان غربی مانند پاتریشیا کرون و مونتگومری وات (Montgomery Watt) مقایسه‌پذیر است، اگرچه امیرمعزی تلاش می‌کند تا دیدگاه‌های خود را با توجه به منابع اسلامی نیز تطبیق دهد (ابوزید، ۱۹۹۰: ۴۵؛ Watt, 1953: 56).

۲. تحلیل تحولات متن قرآن

یکی از محورهای اصلی روش‌شناسی امیرمعزی، بررسی تحولات متن قرآن در طول تاریخ است. او معتقد است که قرآن به‌صورت تدریجی و در تعامل با شرایط تاریخی و فرهنگی عصر نزول شکل گرفته است. این دیدگاه با نظریه‌های سنتی درباره جمع و تدوین قرآن تفاوت دارد. امیرمعزی با استناد به شواهد تاریخی و مقایسه روایات مختلف، تلاش می‌کند تا نشان دهد که متن قرآن در طول زمان دستخوش تغییرات و تحولاتی شده است (Amir-Moezzi, 2019: 1/87). این رویکرد، اگرچه از جنبه‌هایی نوآورانه است، با چالش‌هایی نیز مواجه می‌شود، زیرا با دیدگاه‌های سنتی اسلامی درباره وحی و جمع قرآن در تعارض قرار می‌گیرد.

الف. قرآن به مثابه پدیده‌ای تاریخی

امیرمعزی با رویکرد تاریخی-انتقادی، قرآن را نه به عنوان متنی فراتاریخی، بلکه به مثابه پدیده‌ای تاریخی می‌نگرد که در بستر خاص فرهنگی و اجتماعی عصر نزول شکل گرفته است. او معتقد است که متن قرآن در طول زمان دستخوش تغییرات و تحولاتی شده و این تحولات را می‌توان از طریق بررسی منابع تاریخی و مقایسه روایات مختلف تحلیل کرد (Amir-Moezzi, 2019: 1/126-133).

ب. تحولات متن قرآن در طول تاریخ

امیرمعزی با استناد به شواهد تاریخی، تلاش می‌کند تا نشان دهد که متن قرآن در طول تاریخ تغییراتی را تجربه کرده است. به عنوان مثال، او به تفاوت‌های موجود در قرائت‌های مختلف قرآن (قرائات سبعة) و نسخه‌های خطی اولیه اشاره می‌کند و معتقد است که این تفاوت‌ها نشان‌دهنده تحولات متن قرآن در طول تاریخ است (Amir-Moezzi, 2019: 1/138). این دیدگاه با نظریه‌های سنتی اسلامی درباره جمع قرآن در عصر خلفای راشدین در تعارض است.

ج. نقد دیدگاه سنتی درباره جمع قرآن

دیدگاه سنتی اسلامی معتقد است که قرآن در عصر پیامبر ﷺ به صورت کامل جمع‌آوری شده و در دوران خلیفه سوم، عثمان بن عفان، به صورت رسمی تدوین شده است. امیرمعزی این دیدگاه را به چالش می‌کشد و معتقد است که متن قرآن در طول تاریخ دستخوش تغییراتی شده است (Amir-Moezzi, 2019: 1/114). اگرچه این دیدگاه از جنبه‌هایی نوآورانه است، اما با چالش‌های جدی نیز مواجه می‌شود.

د. مقایسه با دیگر قرآن پژوهان

رویکرد امیرمعزی به تحولات متن قرآن را می‌توان با دیگر قرآن‌پژوهان معاصر مقایسه کرد. به عنوان مثال، پاتریشیا کرون و مایکل کوک در کتاب «هاجر یسم» به بررسی تاریخ صدر اسلام و قرآن پرداخته و معتقدند که متن قرآن در طول تاریخ دستخوش تغییراتی شده است؛ با این حال، آنان بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کنند (Crone & Cook, 1977: 15)، در حالی که امیرمعزی تلاش می‌کند تا از منابع اسلامی نیز استفاده نماید (Amir-Moezzi, 2019: 1/218).

ه. چالش‌های رویکرد امیرمعزی

اگرچه رویکرد امیرمعزی به تحولات متن قرآن از جنبه‌هایی نوآورانه است، اما با چالش‌های جدی مواجه می‌شود. یکی از مهم‌ترین نقدهای وارد بر این رویکرد، عدم توجه کافی به منابع سنتی اسلامی و تفاسیر قرآنی است. به عنوان نمونه، امیرمعزی در تحلیل‌های خود گاهی به منابع غیراسلامی تکیه می‌کند و از منابع اسلامی غافل می‌شود (Amir-Moezzi, 2019: 1/196). این رویکرد همچنین با دیدگاه‌های سنتی درباره وحی و جمع قرآن در تعارض است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱/۱۲۳).

جدول تحلیل تحولات متن قرآن

محور	توضیحات
الف: قرآن به مثابه پدیده‌ای تاریخی	امیرمعزی با رویکرد تاریخی-انتقادی، قرآن را به عنوان پدیده‌ای تاریخی می‌نگرد که در بستر خاص فرهنگی و اجتماعی عصر نزول شکل گرفته و در طول زمان دستخوش تغییرات شده است.
ب: تحولات متن قرآن در طول تاریخ	امیرمعزی با استناد به شواهد تاریخی، تفاوت‌های موجود در قرائت‌های مختلف قرآن (قرائات سبعه) و نسخه‌های خطی اولیه را نشان‌دهنده تحولات متن قرآن می‌داند. این دیدگاه با نظریه‌های سنتی اسلامی درباره جمع قرآن در تعارض است.
ج: نقد دیدگاه سنتی درباره جمع قرآن	دیدگاه سنتی اسلامی معتقد است قرآن در عصر پیامبر ﷺ جمع‌آوری و در عصر عثمان بن عفان تدوین شده است. امیرمعزی این دیدگاه را به چالش می‌کشد و معتقد است متن قرآن در طول تاریخ تغییراتی داشته است.
د: مقایسه با دیگر قرآن‌پژوهان	امیرمعزی از منابع اسلامی و غیراسلامی استفاده می‌کند، در حالی که پاتریشیا کرون و مایکل کوک بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کنند. هر دو گروه معتقدند متن قرآن در طول تاریخ تغییراتی داشته است.
ه: چالش‌های رویکرد امیرمعزی	نقد اصلی به رویکرد امیرمعزی، عدم توجه کافی به منابع سنتی اسلامی و تفاسیر قرآنی است. او گاه به منابع غیراسلامی تکیه می‌کند و از منابع اسلامی غافل می‌شود.

۳. رابطه قرآن با تاریخ و فرهنگ عصر نزول

امیرمعزی در کتاب خود، به رابطه قرآن با تاریخ و فرهنگ عصر نزول توجه ویژه‌ای دارد. او معتقد است که قرآن نه تنها متنی دینی، بلکه بازتاب‌دهنده شرایط تاریخی و فرهنگی جامعه عرب در قرن هفتم میلادی است (Amir-Moezzi, 2019: 1/308). این دیدگاه تحت تأثیر روش‌شناسی تاریخ‌گرایانه‌ای قرار دارد که در مطالعات دینی مدرن رواج دارد. امیرمعزی با تحلیل آیات قرآن در چارچوب رویدادهای تاریخی، تلاش می‌کند تا نشان دهد که چگونه قرآن در تعامل با مسائل اجتماعی، سیاسی و فرهنگی عصر خود شکل گرفته است (همان: ۱۲۳).

الف. قرآن به مثابه بازتاب‌دهنده شرایط تاریخی

امیرمعزی معتقد است که قرآن به‌عنوان متنی تاریخی، بازتاب‌دهنده شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه عرب در قرن هفتم میلادی است. او با تحلیل آیات قرآن در چارچوب رویدادهای تاریخی، تلاش می‌کند تا نشان دهد که چگونه قرآن در تعامل با مسائل عصر نزول شکل گرفته

است. به عنوان مثال، او به آیاتی اشاره می‌کند که به جنگ‌ها، صلح‌ها و تحولات اجتماعی عصر پیامبر ﷺ مربوط می‌شوند و معتقد است که این آیات بازتاب‌دهنده شرایط تاریخی آن دوره هستند (Amir-Moezzi, 2019: 1/946).

ب. تأثیر فرهنگ عرب بر قرآن

امیرمعزی به تأثیر فرهنگ عرب بر قرآن توجه ویژه‌ای دارد. او معتقد است که قرآن در تعامل با فرهنگ عرب شکل گرفته و بسیاری از مفاهیم و اصطلاحات آن ریشه در فرهنگ عرب پیش از اسلام دارد. به عنوان مثال، او به مفاهیمی نظیر «جاهلیت»، «حج» و «قبایل عرب» اشاره می‌کند و معتقد است که این مفاهیم بازتاب‌دهنده فرهنگ عرب در عصر نزول هستند (همان: ۹۴۸).

ج. نقد دیدگاه سنتی درباره وحی

دیدگاه سنتی اسلامی معتقد است که قرآن متنی فراتاریخی و جاودانه است که از سوی خداوند به پیامبر ﷺ وحی شده است. امیرمعزی این دیدگاه را به چالش می‌کشد و معتقد است که قرآن در تعامل با شرایط تاریخی و فرهنگی عصر نزول شکل گرفته است (Amir-Moezzi, 2019: 2/55). این دیدگاه، اگرچه از جنبه‌هایی نوآورانه است، اما با چالش‌های جدی مواجه می‌شود. به عنوان مثال، برخی از پژوهشگران بر این باورند که شواهد تاریخی کافی برای اثبات آن وجود ندارد.

د. مقایسه با دیگر قرآن‌پژوهان

رویکرد امیرمعزی به رابطه قرآن با تاریخ و فرهنگ عصر نزول را می‌توان با دیگر قرآن‌پژوهان معاصر مقایسه کرد. به عنوان نمونه، نصر حامد ابوزید نیز معتقد است که قرآن در تعامل با فرهنگ عرب شکل گرفته است (ابوزید، ۱۹۹۰: ۴۵)، در حالی که امیرمعزی بیشتر بر جنبه‌های تاریخی و تحولات متن قرآن تمرکز دارد (Amir-Moezzi, 2019: 1/218).

ج. نقد آرای امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان»

محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» با رویکردی تاریخی-انتقادی به تحلیل قرآن پرداخته است. اگرچه این اثر از جنبه‌هایی نوآورانه و جالب توجه به نظر می‌رسد، اما با نقدهای جدی در حوزه‌های تاریخی، تفسیری و روش‌شناسی مواجه است. در این بخش، نقدها به صورت مبسوط و مستند بررسی می‌شوند.

۱. نقد دیدگاه‌های تاریخی

محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» قرآن را به‌مثابه پدیده‌ای تاریخی می‌نگرد و با استناد به منابع تاریخی، تحولات متن قرآن در طول زمان را بررسی می‌کند. با این حال، برخی از ادعاهای او در خصوص تاریخمندی قرآن با چالش‌های جدی روبه‌روست. در ادامه به بررسی و نقد دیدگاه‌های تاریخی وی پرداخته می‌شود.

الف. عدم تطابق با منابع سنتی اسلامی

یکی از مهم‌ترین نقدهای وارد بر دیدگاه‌های تاریخی امیرمعزی، عدم تطابق آن‌ها با منابع سنتی اسلامی است. وی در تحلیل‌های تاریخی خود گاهی توجه کافی به منابع سنتی اسلامی مانند تفاسیر و روایات تاریخی ندارد. به عنوان مثال، در بحث جمع قرآن، او روایات تاریخی اسلامی را نادیده گرفته و بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کند (Amir-Moezzi, 2019: 1/314).

بر اساس روایات اسلامی، قرآن در عصر پیامبر ﷺ به‌صورت کامل جمع‌آوری شده و در دوران خلیفه سوم، عثمان بن عفان، به‌صورت رسمی تدوین شده است. این دیدگاه بر مبنای منابعی نظیر «صحیح بخاری» و «صحیح مسلم» استوار است (بخاری، ۱۴۲۲ق: ۴۸/۶؛ مسلم، ۱۵۵۸ق: ۱۲۳/۴).

نقد امیرمعزی: وی این دیدگاه را به چالش می‌کشد و معتقد است که متن قرآن در طول تاریخ دستخوش تغییراتی شده است. این رویکرد با دیدگاه‌های سنتی درباره جمع قرآن در تعارض قرار دارد و نیازمند شواهد تاریخی قوی‌تری است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۲۳/۱).

ب. شواهد ناکافی درباره تحولات متن قرآن

ادعای امیرمعزی درباره تحولات متن قرآن در طول تاریخ، به شواهد تاریخی کافی پشتیبانی نمی‌شود. وی معتقد است که برخی آیات قرآن پس از عصر پیامبر ﷺ اضافه شده‌اند (Amir-Moezzi, 2019: 1/315)؛ اما این ادعا با شواهد تاریخی و نسخه‌شناسی قرآن سازگار نیست.

مطالعات نسخه‌شناسی، از جمله بررسی نسخه‌های خطی اولیه مانند مصحف صناعا، نشان می‌دهد که متن قرآن از همان ابتدا به صورت ثابت و بدون تغییرات عمده حفظ شده است (Puin, 1996: 107).

نقد ادعای امیرمعزی: ادعای وی درباره تحولات متن قرآن با این شواهد نسخه‌شناسی سازگار نبوده و نیازمند مستندات قوی‌تری است.

ج. نقد روش‌شناسی تاریخی-انتقادی

روش‌شناسی تاریخی-انتقادی امیرمعزی نیز با چالش‌های جدی مواجه است. اگرچه وی از این رویکرد برای تحلیل تاریخ قرآن استفاده می‌کند، اما در به کارگیری آن دقت کافی به کار نبرده است. امیرمعزی در تحلیل‌های خود بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کند و از منابع سنتی اسلامی غافل می‌شود. این امر باعث می‌شود که تحلیل‌های او با دیدگاه‌های سنتی ناسازگار باشد (Crone & Cook, 1977: 15).

وی در برخی موارد به شواهد ناکافی استناد می‌کند و از روش‌های دقیق تاریخی-انتقادی فاصله می‌گیرد (Wansbrough, 1977: 34).

رویکرد امیرمعزی به تاریخ قرآن را می‌توان با دیگر قرآن‌پژوهان معاصر نیز مقایسه کرد. به عنوان مثال، پاتریشیا کرون و مایکل کوک نیز با رویکرد تاریخی-انتقادی به قرآن می‌نگرند، اما آن‌ها بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کنند؛ در مقابل، امیرمعزی تلاش می‌کند تا از منابع اسلامی نیز بهره ببرد، اگرچه این تلاش‌ها گاهی با چالش‌هایی همراه است (Crone & Cook, 1977: 15).

در مجموع، نقدهای وارد بر دیدگاه‌های تاریخی امیرمعزی نشان می‌دهد که اگرچه رویکرد او از جنبه‌هایی نوآورانه است، با مشکلاتی همچون عدم تطابق با منابع سنتی اسلامی، شواهد ناکافی درباره تحولات متن قرآن و چالش‌های روش‌شناسی تاریخی-انتقادی روبروست. این نقدها ضرورت بررسی دقیق‌تر و همه‌جانبه‌تر آرای امیرمعزی را آشکار می‌سازد.

جدول نقد دیدگاه‌های تاریخی محمدعلی امیرمعزی

ردیف	موضوع نقد	ادعای دیدگاه امیرمعزی	دیدگاه/شواهد سنتی/نسخه‌شناسی	نقد و مشکلات
۱	عدم تطابق با منابع سنتی اسلامی	در تحلیل‌های تاریخی خود، توجه کافی به منابع سنتی اسلامی (تفسیرها و روایات)	جمع قرآن از دیدگاه سنتی: قرآن در عصر پیامبر ﷺ	عدم تطابق دیدگاه امیرمعزی با منابع سنتی، به‌ویژه در

ردیف	موضوع نقد	ادعای دیدگاه امیرمعزی	دیدگاه/شواهد سنتی/نسخه‌شناسی	نقد و مشکلات
		تاریخی) ندارد و درباره جمع قرآن، روایات اسلامی را نادیده می‌گیرد؛ بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کند.	به‌صورت کامل جمع‌آوری و در عصر عثمان بن عفان به‌طور رسمی تدوین شده است. منابع اصلی این دیدگاه شامل «صحیح بخاری» و «صحیح مسلم» می‌باشد.	بحث جمع‌آوری قرآن؛ نیاز به شواهد تاریخی قوی‌تر برای تبیین تغییرات متن قرآن.
۲	شواهد ناکافی درباره تحولات متن قرآن	ادعا می‌کند برخی آیات قرآن پس از عصر پیامبر ﷺ اضافه شده‌اند؛ به عبارت دیگر، متن قرآن در طول تاریخ دستخوش تغییراتی شده است.	مطالعات نسخه‌شناسی قرآن (مثلاً بررسی مصحف صناعا) نشان می‌دهد که از همان ابتدا متن قرآن به‌صورت ثابت و بدون تغییرات عمده حفظ شده است.	شواهد تاریخی و نسخه‌شناسی موجود با ادعای تغییرات در متن قرآن سازگار نیستند؛ بنابراین ادعای امیرمعزی نیازمند مستندات قوی‌تری است.
۳	نقد روش‌شناسی تاریخی-انتقادی	استفاده از روش تاریخی-انتقادی در تحلیل تاریخ قرآن؛ اما به دلیل تکیه بیش از حد بر منابع غیراسلامی و استناد به شواهد ناکافی، روش‌شناسی او با دقت کافی اجرا نشده است.	سایر پژوهشگران معاصر مانند کرون و کوک نیز از روش تاریخی-انتقادی استفاده می‌کنند؛ با این حال، رویکرد آن‌ها در تکیه بر منابع غیراسلامی منجر به نقدهایی شده است. همچنین، منابع سنتی اسلامی در تحلیل دقیق تاریخ قرآن نقش مهمی دارند.	استفاده ناکافی از منابع سنتی اسلامی و فاصله از روش‌های دقیق تاریخی-انتقادی؛ استناد به شواهد ناکافی در برخی موارد؛ نیاز به رویکردی جامع‌تر و همه‌جانبه‌تر در تحلیل تاریخ قرآن.

۲. نقد دیدگاه‌های تفسیری

محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان»، با رویکردی تاریخی-انتقادی به تفسیر قرآن پرداخته است. او تلاش می‌کند تا آیات قرآن را در چارچوب رویدادهای تاریخی عصر نزول تحلیل کند. با این حال، تفسیر وی با نقدهای جدی مواجهه است. در ادامه، نقد دیدگاه‌های تفسیری امیرمعزی به صورت مستند بررسی می‌شود.

الف: غفلت از جنبه‌های فراتاریخی قرآن

یکی از مهم‌ترین نقدهای وارد بر تفسیر امیرمعزی، غفلت او از جنبه‌های فراتاریخی و معنوی قرآن است. وی در تفسیر خود بیشتر بر جنبه‌های تاریخی قرآن تمرکز کرده و از جنبه‌های فراتاریخی و جاودانه آن غافل شده است (Amir-Moezzi, 2019: 1/349).

دیدگاه سنتی اسلامی، قرآن را متنی فراتاریخی و جاودانه می‌داند که پیام‌های آن برای همه زمان‌ها و مکان‌ها کاربرد دارد. این دیدگاه، بر اساس آیاتی نظیر «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ» (حجر: ۹) استوار است که بر حفظ و جاودانگی قرآن تأکید می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۵/۱۲).

نقد امیرمعزی: با تمرکز بر جنبه‌های تاریخی قرآن، امیرمعزی از جنبه‌های فراتاریخی آن غافل شده است (Amir-Moezzi, 2019: 1/627). این رویکرد با دیدگاه‌های سنتی اسلامی در تعارض است (مطهری، ۱۳۶۸: ۵۶) و نیازمند بازنگری می‌باشد.

ب: تفسیر گزینشی آیات

امیرمعزی در تفسیر خود گاه به صورت گزینشی عمل می‌کند و تنها به بخش‌هایی از آیات استناد می‌کند که با دیدگاه تاریخی او سازگار است. این روش، تفسیر جامع و دقیق قرآن را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

تفسیر جامع قرآن نیازمند توجه به تمامی ابعاد آیات، از جمله جنبه‌های تاریخی، ادبی، معنوی و فراتاریخی است. به عنوان نمونه، تفسیر المیزان اثر علامه طباطبایی نمونه‌ای از تفسیر جامع قرآن است که به همه این ابعاد توجه می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰/۱).

نقد امیرمعزی: وی در تفسیر خود گاه تنها به بخش‌هایی از آیات استناد می‌کند که با دیدگاه تاریخی او سازگار است (Amir-Moezzi, 2019: 1/636). این رویکرد تفسیر جامع و دقیق قرآن را تحت تأثیر قرار داده و نیازمند بازنگری می‌باشد (حکیمی، ۱۳۸۲: ۱۰۲).

ج: نقد روش‌شناسی تفسیری

روش‌شناسی تفسیری امیرمعزی نیز با چالش‌های جدی مواجه است. او اگرچه از رویکرد تاریخی-انتقادی بهره می‌برد، اما در به‌کارگیری آن از دقت کافی برخوردار نیست. امیرمعزی در تفسیر خود بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کند و از منابع سنتی اسلامی غافل می‌شود. این رویکرد منجر به ناسازگاری تفسیر او با دیدگاه‌های سنتی اسلامی می‌گردد (Crone & Cook, 1977: 15).

وی در برخی موارد به شواهد ناکافی استناد می‌کند و از روش‌های دقیق تاریخی-انتقادی فاصله می‌گیرد (Wansbrough, 1977: 34).

نقد‌های وارد بر دیدگاه‌های تفسیری امیرمعزی نشان می‌دهد که اگرچه رویکرد وی از جنبه‌هایی نوآورانه است، اما با چالش‌های جدی مواجه می‌شود. غفلت از جنبه‌های فراتاریخی قرآن، تفسیر گزینشی آیات و چالش‌های موجود در روش‌شناسی تفسیری، از مهم‌ترین نکاتی هستند که ضرورت بررسی دقیق‌تر و همه‌جانبه‌تر آرای او را آشکار می‌سازند.

۳. نقد روش‌شناسی

روش‌شناسی محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» علی‌رغم بهره‌گیری از روش‌های مدرن تاریخی-انتقادی، با نقدهای جدی مواجه است. او اگرچه تلاش می‌کند تا با استفاده از این رویکردها به تحلیل قرآن بپردازد، اما در به‌کارگیری آن‌ها با چالش‌هایی روبرو می‌شود. در این بخش به بررسی و نقد رویکردهای روش‌شناسی وی پرداخته می‌شود.

الف: عدم تطابق با روش‌شناسی قرآن‌پژوهی مدرن

یکی از مهم‌ترین نقدهای وارد بر روش‌شناسی امیرمعزی، عدم تطابق آن با استانداردهای قرآن‌پژوهی مدرن است. وی در برخی موارد، روش‌شناسی خود را با دقت کافی به کار نمی‌گیرد و از روش‌های دقیق تاریخی-انتقادی فاصله می‌گیرد.

امیرمعزی در تحلیل‌های تاریخی خود گاه به شواهد ناکافی استناد می‌کند. به عنوان مثال، در بحث تحولات متن قرآن، او به روایات تاریخی غیرمستند یا منابع ضعیف استناد می‌کند که از نظر روش‌شناسی تاریخی-انتقادی قابل قبول نیستند (Amir-Moezzi, 2019: 1/638). روش‌شناسی تاریخی-انتقادی نیازمند رعایت اصول دقیقی مانند بررسی انتقادی منابع، تطبیق شواهد تاریخی و تحلیل جامع داده‌ها است. امیرمعزی در برخی موارد این اصول را به‌طور کامل رعایت نمی‌کند و تحلیل‌های او از دقت کافی برخوردار نیست (Amir-Moezzi, 2019: 1/643).

ب: تکیه بر منابع غیراسلامی

امیرمعزی در رویکرد خود بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کند و از منابع سنتی اسلامی مانند تفاسیر و روایات تاریخی غافل می‌شود. این گرایش باعث می‌شود که تحلیل‌های او با دیدگاه‌های سنتی اسلامی ناسازگار باشد.

وی در بررسی‌های خود به منابع غیراسلامی مانند متون مسیحی و یهودی استناد می‌کند (Amir-Moezzi, 2019: 1/634)؛ در حالی که استفاده از منابع اسلامی کافی در تحلیل‌های او به چشم نمی‌خورد. این رویکرد با دیدگاه‌های سنتی درباره قرآن در تعارض است (Crone & Cook, 1977: 15).

همچنین، منابع غیراسلامی مورد استفاده امیرمعزی گاهی از دقت و اعتبار کافی برخوردار نیستند و نمی‌توانند به‌عنوان شواهد قوی برای تحلیل تاریخ قرآن مورد استناد قرار گیرند (Puin, 1996: 107).

ج. چالش‌های روش‌شناسی امیرمعزی

روش‌شناسی وی با چالش‌های جدی مواجه است که نیازمند بازنگری و تکمیل می‌باشد. او در برخی موارد آیات قرآن را به‌صورت گزینشی تفسیر کرده و تنها به بخش‌هایی از آیات استناد می‌کند که با دیدگاه تاریخی او سازگار است (Amir-Moezzi, 2019: 1/645). این امر موجب می‌شود که تفسیر جامع و دقیق قرآن تحت تأثیر قرار گیرد و نیاز به بازنگری دارد (حکیمی، ۱۳۸۲: ۱۰۲). نقدهای وارد بر روش‌شناسی امیرمعزی نشان می‌دهد که اگرچه رویکرد او از جنبه‌هایی نوآورانه است، اما با چالش‌هایی همچون عدم تطابق با روش‌شناسی قرآن‌پژوهی مدرن، تکیه بیش از حد بر

منابع غیراسلامی و مشکلاتی در تحلیل‌های تطبیقی همراه است. این نقدها ضرورت بررسی دقیق‌تر و همه‌جانبه‌تر آرای وی را آشکار می‌سازد.

در مجموع، نقدهای وارد بر دیدگاه‌های تاریخی، تفسیری و روش‌شناسی امیرمعزی نشان می‌دهد که اگرچه کتاب «قرآن مورخان» اثری ارزشمند در حوزه قرآن‌پژوهی مدرن است، اما نیاز به بازنگری و تکمیل دارد. رویکرد تاریخی-انتقادی او، اگرچه از جنبه‌هایی نوآورانه و جالب توجه است، اما با چالش‌های جدی در تطابق با منابع سنتی اسلامی و دقت روش‌شناسی مواجه می‌شود.

جدول: نقد آراء امیرمعزی در کتاب «قرآن و مورخان»

عنوان نقد	محور نقد	نکات کلیدی
نقد دیدگاه‌های تاریخی	تاریخ‌مندی قرآن	امیرمعزی قرآن را پدیده‌ای تاریخی می‌داند، اما این دیدگاه با چالش‌هایی در منابع سنتی اسلامی و شواهد نسخه‌شناسی مواجه است.
عدم تطابق با منابع سنتی اسلامی	جمع قرآن در صدر اسلام	امیرمعزی به منابع سنتی اسلامی کم‌توجهی کرده و دیدگاه او درباره جمع قرآن با روایات اسلامی مانند صحیح بخاری و مسلم در تعارض است.
شواهد ناکافی درباره تحولات متن قرآن	نسخه‌شناسی قرآن	امیرمعزی تغییراتی در متن قرآن را مطرح می‌کند، اما نسخه‌شناسی قرآن، مانند مصحف صناعا، نشان‌دهنده ثبات متن است.
نقد روش‌شناسی تاریخی - انتقادی	تکیه بر منابع غیراسلامی	امیرمعزی بیشتر بر منابع غیراسلامی تکیه می‌کند که تحلیل او را از دیدگاه‌های سنتی اسلامی جدا می‌سازد.
نقد دیدگاه‌های تفسیری	تأویل و تفسیر تاریخی قرآن	امیرمعزی قرآن را در چارچوب تاریخی تحلیل می‌کند، اما این دیدگاه از جنبه‌های فراتاریخی قرآن غافل است.
غفلت از جنبه‌های فراتاریخی قرآن	جاودانگی قرآن	دیدگاه سنتی قرآن را متنی فراتاریخی می‌داند، اما امیرمعزی بر بُعد تاریخی آن تأکید دارد.
تفسیر گزینشی آیات	تحلیل ناقص قرآن	امیرمعزی تنها آیات سازگار با نظریه تاریخی خود را مدنظر قرار داده و از تحلیل جامع آیات غافل شده است.
نقد روش‌شناسی تفسیری	اتکا بر منابع غیراسلامی	امیرمعزی مانند کرون و کوک بیشتر از منابع غیراسلامی استفاده کرده که تحلیل او را از تفاسیر سنتی دور ساخته است.

د. مقایسه آرای امیرمعزی با دیگر قرآن پژوهان

محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» با رویکردی تاریخی-انتقادی به تحلیل قرآن پرداخته است. برای درک بهتر جایگاه آرای او در حوزه قرآن پژوهی مدرن، مقایسه‌ای میان دیدگاه‌های وی و دیگر قرآن پژوهان معاصر در زمینه‌های تاریخ‌مندی قرآن، تحولات متن قرآن و روش‌شناسی تاریخی-انتقادی ضروری است.

۱. مقایسه با نصر حامد ابوزید

نصر حامد ابوزید، از قرآن پژوهان معاصر مصری، نیز با رویکردی تاریخی-انتقادی به قرآن نگاه می‌کند. با این حال، تفاوت‌های قابل توجهی میان دیدگاه‌های او و امیرمعزی وجود دارد. ابوزید بیشتر بر جنبه‌های ادبی و زبانی قرآن تمرکز دارد و معتقد است که قرآن به‌عنوان یک متن ادبی، در بستر فرهنگی عصر نزول شکل گرفته است (ابوزید، ۱۹۹۰: ۴۵). در مقابل، امیرمعزی بیشتر بر جنبه‌های تاریخی و تحولات متن قرآن تأکید می‌کند (Amir-Moezzi, 2019: 1/676). هر دو پژوهشگر قرآن را پدیده‌ای تاریخی می‌دانند، اما ابوزید بیشتر بر تعامل قرآن با فرهنگ عصر نزول تأکید دارد؛ در حالی که امیرمعزی به تحولات متن قرآن در طول تاریخ توجه می‌کند (Amir-Moezzi, 2019: 1/678).

۲. مقایسه با پاتریشیا کرون و مایکل کوک

پاتریشیا کرون و مایکل کوک، از قرآن پژوهان غربی، در کتاب «هاجر یسم» به بررسی تاریخ صدر اسلام و قرآن پرداخته‌اند. مقایسه آرای امیرمعزی با این دو پژوهشگر نشان می‌دهد که اگرچه شباهت‌هایی در رویکرد تاریخی-انتقادی وجود دارد، اما تفاوت‌های مهمی نیز دیده می‌شود. کرون و کوک بیشتر بر منابع غیراسلامی مانند متون مسیحی و یهودی تکیه می‌کنند (Crone & Cook, 1977: 15)، در حالی که امیرمعزی تلاش می‌کند تا از منابع اسلامی نیز استفاده کند (Amir-Moezzi, 2019: 1/719).

امیرمعزی در تحلیل تحولات متن قرآن بیشتر بر روایات تاریخی اسلامی تکیه می‌کند، در حالی که کرون و کوک به‌طور کلی اعتبار این روایات را زیر سؤال می‌برند (Amir-Moezzi, 2019: 1/720).

۳. مقایسه با مونگومری وات

مونگومری وات، از دیگر قرآن‌پژوهان غربی، در آثار خود به بررسی تاریخ صدر اسلام و قرآن پرداخته است. مقایسه آرای امیرمعزی با وات نشان می‌دهد که اگرچه هر دو به تاریخمندی قرآن توجه دارند، اما تفاوت‌هایی در روش‌شناسی و نتایج وجود دارد.

وات نیز مانند امیرمعزی از روش‌شناسی تاریخی-انتقادی استفاده می‌کند، اما او بیشتر بر نقش پیامبر ﷺ در شکل‌گیری قرآن تأکید دارد؛ در حالی که امیرمعزی به تحولات متن قرآن در طول تاریخ توجه می‌کند (Watt, 1953: 56).

وات در تحلیل‌های خود بیشتر از منابع اسلامی بهره می‌برد (Watt, 1953: 57)، در حالی که امیرمعزی گاه به منابع غیراسلامی نیز استناد می‌کند (Amir-Moezzi, 2019: 1/353).

۴. مقایسه با آنجلیکا نویورت

آنجلیکا نویورت، از قرآن‌پژوهان معاصر آلمانی، در آثار خود به بررسی جنبه‌های ادبی و ساختاری قرآن پرداخته است. مقایسه آرای امیرمعزی با نویورت نشان می‌دهد که اگرچه هر دو به قرآن به‌عنوان متنی تاریخی نگاه می‌کنند، اما تفاوت‌هایی در روش‌شناسی و تمرکز وجود دارد.

نویورت بیشتر بر جنبه‌های ادبی و ساختاری قرآن تمرکز دارد (Neuwirth, 2010: 34)، در حالی که امیرمعزی به تحولات تاریخی متن قرآن توجه می‌کند (Amir-Moezzi, 2019: 1/686). نویورت در تحلیل‌های خود به مقایسه قرآن با متون مقدس دیگر مانند کتاب مقدس می‌پردازد، در حالی که امیرمعزی بیشتر بر منابع اسلامی و تاریخ صدر اسلام تمرکز دارد (Amir-Moezzi, 2019: 1/689).

مقایسه آرای امیرمعزی با دیگر قرآن‌پژوهان معاصر نشان می‌دهد که اگرچه او از روش‌شناسی تاریخی-انتقادی بهره می‌برد و دارای جنبه‌های نوآورانه‌ای در تحلیل قرآن است، تفاوت‌های قابل‌توجهی در رویکرد و نتایج به چشم می‌خورد. این تفاوت‌ها جایگاه خاص امیرمعزی را در حوزه قرآن‌پژوهی مدرن مشخص می‌کند اما در عین حال نشان می‌دهد که دیدگاه‌های او، علی‌رغم نوآوری، نیازمند نقد و بررسی دقیق‌تر و جامع‌تر هستند.

جدول: مقایسه آرای امیرمعزی با دیگر قرآن پژوهان

قرآن پژوه	رویکرد کلی	تمرکز اصلی	وجه تمایز با امیرمعزی
نصر حامد ابوزید	تاریخی-انتقادی، زبان شناختی	جنبه‌های ادبی و زبانی قرآن، تعامل با فرهنگ عصر نزول	تأکید بیشتر بر تحلیل ادبی، توجه کمتر به تحولات تاریخی متن
پاتریشا کرون و مایکل کوک	تاریخی-انتقادی، برون دینی	استفاده از منابع غیراسلامی، تأثیرات فرهنگی و اجتماعی	رویکرد تردیدآمیز به روایات اسلامی، تمرکز بیشتر بر منابع غیرمسلمان
مونتگومری وات	تاریخی-انتقادی، جامعه‌شناختی	نقش پیامبر ﷺ در شکل‌گیری قرآن، تحلیل جامعه‌شناختی	تأکید بر پیامبر ﷺ به عنوان عامل کلیدی در تدوین قرآن، توجه کمتر به تحولات متنی
آنجلیکا نیپورث	بینامتنی، ادبی- تاریخی	ساختار ادبی قرآن، مقایسه با متون مقدس دیگر	رویکرد تطبیقی و مقایسه‌ای با کتاب مقدس، تمرکز کمتر بر تحولات تاریخی متن

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر به بررسی و نقد دیدگاه‌های قرآنی محمدعلی امیرمعزی در کتاب «قرآن مورخان» می‌پردازد. در این اثر، امیرمعزی با رویکرد تاریخی-انتقادی به تحلیل قرآن و فرآیند شکل‌گیری آن می‌پردازد و سعی می‌کند با بهره‌گیری از روش‌های مدرن قرآن‌پژوهی، تاریخ قرآن و تحولات متنی آن را بازخوانی کند. پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی-انتقادی، دیدگاه‌های او را در زمینه‌های مختلفی از جمله تاریخمندی قرآن، تحولات متن و ارتباط آن با تاریخ مورد بررسی و تحلیل قرار داده است.

در بخش مبانی نظری و روش‌شناسی مشخص شده است که امیرمعزی از روش‌شناسی تاریخی-انتقادی بهره می‌برد و قرآن را به مثابه پدیده‌ای تاریخی می‌نگرد که در بستر فرهنگی و اجتماعی خاص عصر نزول شکل گرفته است. با این وجود، برخی از استدلال‌های وی درباره تاریخمندی قرآن و تحولات متنی آن نیازمند بازنگری است و با شواهد تاریخی و تفسیری سازگاری کامل ندارد.

در بخش نقد دیدگاه‌های تاریخی، تفسیری و روش‌شناسی، مشخص شد که رویکرد امیرمعزی هرچند از جنبه‌هایی نوآورانه و جالب توجه به نظر می‌رسد، اما با چالش‌های جدی نیز روبه‌رو است. از

جمله مهم‌ترین نقدها می‌توان به عدم تطابق با منابع سنتی اسلامی، تفسیر گزینشی آیات و تکیه بیش از حد بر منابع غیراسلامی اشاره کرد.

در ادامه، با مقایسه آرای امیرمعزی با دیدگاه‌های دیگر قرآن‌پژوهان معاصر، مشخص گردید که اگرچه وی از رویکرد تاریخی-انتقادی بهره می‌برد، تفاوت‌های قابل توجهی در رویکرد و نتایج به چشم می‌خورد. این تفاوت‌ها، هم جایگاه خاص امیرمعزی را در حوزه قرآن‌پژوهی مدرن متمرکز می‌کند و هم نشان می‌دهد که دیدگاه‌های او، علی‌رغم نوآوری‌های موجود، نیازمند نقد و بررسی دقیق‌تر و جامع‌تر هستند.

در نهایت، پژوهش حاضر استدلال می‌کند که کتاب «قرآن مورخان» اگرچه اثری ارزشمند در زمینه قرآن‌پژوهی مدرن به حساب می‌آید، اما به بازنگری و تکمیل نیاز دارد. رویکرد تاریخی-انتقادی امیرمعزی، با تمام جنبه‌های نوآورانه‌اش، با چالش‌های جدی در تطابق با منابع سنتی و رعایت دقت روش‌شناسی مواجه است؛ نقدهای وارد بر آرای وی، ضرورت بررسی دقیق‌تر و همه‌جانبه‌تر دیدگاه‌های او را آشکار می‌سازد.

فهرست منابع

- ابوزید، نصر حامد، مفهوم النص: دراسة في علوم القرآن، قاهره: دار الثقافة الجديدة، ۱۹۹۰م.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۲۲ق.
- حکیمی، محمدرضا، تفسیر قرآن و هرمنوتیک، قم: انتشارات دلیل ما، ۱۳۸۲.
- خوببین خوش نظر، سید کریم، نقد اندیشه تئلیشی دیز ماسون بر اساس آموزه‌های قرآن، دوفصلنامه قرآن پژوهی خاورشناسان (قرآن و مستشرقان)، دوره ۱۹، ش ۳۶، شهریور: ۱۴۰۳.
- مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ق.
- مطهری، مرتضی، علل گرایش به مادی‌گری، تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۶۸.
- Amir-Moezzi, M. A., & Dye, G. (Eds.). Le Coran des historiens. Éditions du Cerf, 2019.
- Asad, Muhammad. The Message of the Quran. Dar al-Andalus, 1980.
- Berg, Herbert. The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period. Routledge, 2000.
- Brown, Jonathan A. C. Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World. Oneworld Publications, 2009.
- Burton, John. An Introduction to the Hadith. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994.
- Crone, Patricia, and Cook, Michael. Hagarism: The Making of the Islamic World. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Donner, Fred M. Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam. Harvard University Press, 2010.
- Gilliot, Claude. Exegesis and Theology in the Formation of the Quran. Leiden: Brill, 2006.
- Goldziher, Ignaz. Muslim Studies, trans. C. R. Barber and S. M. Stern. Aldine Transaction, 1971.
- Hawting, Gerald R. The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam: From Polemic to History. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Neuwirth, Angelika. The Quran and Late Antiquity: A Shared Heritage. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Puin, Gerd R. "Observations on Early Quran Manuscripts in Sana'a." In The Quran as Text, ed. Stefan Wild. Leiden: Brill, 1996.
- Rahman, Fazlur. Islam. Chicago: University of Chicago Press, 1966.
- Reynolds, Gabriel Said. The Quran in Its Historical Context. London: Routledge, 2011.

- Rippin, Andrew. *The Quran and Its Interpretative Tradition*. Aldershot: Ashgate, 2001.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Oxford University Press, 1950.
- Shoemaker, Stephen J. *The Death of a Prophet: The End of Muhammad's Life and the Beginnings of Islam*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.
- Sinai, Nicolai. *The Quran: A Historical-Critical Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Wansbrough, John. *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 1977.
- Watt, Montgomery. *Muhammad at Mecca*. Oxford: Oxford University Press, 1953.
- Wild, Stefan (ed.). *The Quran as Text*. Leiden: Brill, 1996.

Bibliography

- Abū Zayd, Naṣr Ḥāmid, *Mafhūm al-Naṣṣ: Dirāsah fī ‘Ulūm al-Qur’ān* (The Concept of the Text: A Study in Qur’anic Sciences), Cairo: Dār al-Thaqāfah al-Jadīdah, 1410 AH (1990 CE).
- Amir-Moezzi, M. A., & Dye, G. (Eds.). *Le Coran des historiens*. Éditions du Cerf, 2019.
- Asad, Muhammad. *The Message of the Quran*. Dar al-Andalus, 1980.
- Berg, Herbert. *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*. Routledge, 2000.
- Brown, Jonathan A. C. *Hadith: Muhammad's Legacy in the Medieval and Modern World*. Oneworld Publications, 2009.
- Bukhārī, Muḥammad bin Ismā‘īl, Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, Beirut: Dār Ibn Kathīr, 1422 AH (2001 CE).
- Burton, John. *An Introduction to the Hadith*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1994.
- Crone, Patricia, and Cook, Michael. *Hagarism: The Making of the Islamic World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
- Donner, Fred M. *Muhammad and the Believers: At the Origins of Islam*. Harvard University Press, 2010.
- Gilliot, Claude. *Exegesis and Theology in the Formation of the Quran*. Leiden: Brill, 2006.
- Goldziher, Ignaz. *Muslim Studies*, trans. C. R. Barber and S. M. Stern. Aldine Transaction, 1971.
- Ḥakīmī, Muḥammad Riḍā, *Tafsīr-i Qur’ān wa Hermeneutics* (Qur’anic Interpretation and Hermeneutics), Qom: Intishārāt-i Dalīl-i Mā, 1382 SH (2003 CE).
- Hawting, Gerald R. *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam: From Polemic to History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Khūbbīn-Khushnazar, Sayyid Karīm, “Naqd-i Andīshah-yi Tathlīthī-yi Dīniz Māsun bar Asās-i Āmūzah’hā-yi Qur’ān” (A Critique of Denis Mason’s Trinitarian Thought Based on Qur’anic Teachings), *Biannual Journal of Qur’anic Studies of Orientalists* (Qur’ān and Orientalists), Vol. 19, No. 36, Shahrīvar: 1403 SH (2024 CE).
- Muslim bin Ḥajjāj, Ṣaḥīḥ Muslim, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1415 AH (1995 CE).
- Muṭahharī, Murtazā, *‘Illal-i Girāyish bih Māddīgarī* (Causes of Inclination Toward Materialism), Tehran: Intishārāt-i Ṣadrā, 1368 SH (1989 CE).

- Neuwirth, Angelika. *The Quran and Late Antiquity: A Shared Heritage*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Puin, Gerd R. "Observations on Early Quran Manuscripts in Sana'a." In *The Quran as Text*, ed. Stefan Wild. Leiden: Brill, 1996.
- Rahman, Fazlur. *Islam*. Chicago: University of Chicago Press, 1966.
- Reynolds, Gabriel Said. *The Quran in Its Historical Context*. London: Routledge, 2011.
- Rippin, Andrew. *The Quran and Its Interpretative Tradition*. Aldershot: Ashgate, 2001.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Oxford University Press, 1950.
- Shoemaker, Stephen J. *The Death of a Prophet: The End of Muhammad's Life and the Beginnings of Islam*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012.
- Sinai, Nicolai. *The Quran: A Historical-Critical Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Wansbrough, John. *Quranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 1977.
- Watt, Montgomery. *Muhammad at Mecca*. Oxford: Oxford University Press, 1953.
- Wild, Stefan (ed.). *The Quran as Text*. Leiden: Brill, 1996.